

УДК 377.5

Світлана Якименко,
доктор філософії в галузі освіти, професор, завідувач кафедри
педагогіки початкової освіти Миколаївського національного
університету ім. В. О. Сухомлинського;
Ольга Селятенко,
аспірант Миколаївського національного університету
ім. В. О. Сухомлинського

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ МЕДСЕСТРИНСЬКОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розкрито об'єктивні умови, що склалися в Херсонській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та сприяли розвитку мережі навчальних закладів для підготовки сестер милосердя. Автором виокремлено події в Європі (створення перших шкіл для медсестер), на теренах Російської імперії (створення Товариства Червоного Хреста та військові події), а також в Херсонській губернії (низький рівень медичного обслуговування населення, діяльність місцевого управління Товариства Червоного Хреста), що передували появі спеціальних навчальних медичних закладів для сестер милосердя та зумовили зміст їх навчально-виховного процесу.

Ключові слова: історія освіти, медсестринська освіта, сестра милосердя, община сестер милосердя, Херсонська губернія.

В статье раскрыты объективные условия, сложившиеся в Херсонской губернии в конце ХІХ – в начале ХХ в., которые способствовали развитию сети учебных заведений, обучавших сестер милосердия. Автором выделены события в Европе (создание первой школы для медсестер в Германии), на территории Российской империи (создание Российского Общества Красного Креста, военные события) и в Херсонской губернии (низкий уровень медицинского обслуживания населения, деятельность местного управления Общества Красного Креста), предшествовавшие появлению специальных учебных медицинских заведений (общин сестер милосердия).

Ключевые слова: история образования, медицинская сестра, сестра милосердия, община сестер милосердия, Херсонская губерния.

The article reveals the objective conditions prevailing in the world, in Europe and in Kherson province in the late ХІХ – early ХХ century, which contributed to the development of a network of educational institutions that trained sisters of mercy. The article analyzes the main milestones of the establishment of the Red Cross Society in Europe and the Russian Empire as an

organization that undertook the responsibility of creating a network of educational institutions for female medical personnel to help wounded and sick warriors. The authors disclose the links between the military actions conducted by the Russian Empire and the expansion of the network of communities of nurses with the goal of increasing women's medical personnel for the needs of the army. A significant percentage of infectious diseases, epidemics, a high mortality rate, and a shortage of medical personnel have become the reasons for the expansion of the network of communities of nurses in Kherson province in the late XIX - early XX century.

Key words: *history of education, nurse, sister of mercy, community of sisters of mercy, Kherson province.*

Якість освітнього рівню медичних сестер повсякчас хвилювала світову спільноту починаючи з II половини XIX ст., закінчуючи початком XXI ст., оскільки від рівня підготовки, зокрема, медсестринських кадрів залежить якість надання медичної допомоги населенню країни. В умовах реформування галузі охорони здоров'я, на шляху пошуків найбільш ефективних методологічних і ціннісно-гуманістичних засад медсестринської освіти актуальним постає питання історико-педагогічного дослідження освітніх процесів періоду II половини XIX – початку XX ст., зокрема розвитку медсестринської освіти на регіональному рівні (в Херсонській губернії), виокремлення її особливих рис з метою використання найбільш прогресивних аспектів в сучасному освітньому процесі підготовки кваліфікованих медичних сестер.

Освіта медичних сестер в Херсонській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. не була темою спеціального дослідження. Науковці Шегедин М. Б. Вороненко Ю. В., Чернишенко Т. І., Гончарова Н. О. Мудрик Н. О., Кармалюк С. П., Кушик М. Л., Ястремська С. О. висвітлюючи аспекти медсестринської освіти, засади діяльності Товариства Червоного Хреста, прямо або опосередковано звертались до проблеми розвитку та становлення медсестринської освіти в Херсонській губернії означеного історичного періоду своїх публікаціях.

Незважаючи на значний прогрес у розвитку та становленні медсестринської освіти з другої половини XIX до початку XXI ст., слід відзначити недостатність наукового теоретичного та практичного підґрунтя в організації медсестринської освіти, неврегульованість правового поля діяльності медичних сестер, нехтування міжнародним досвідом підготовки фахівців медсестринства тощо. Це актуалізує необхідність здійснення історико-педагогічного аналізу становлення та розвитку теоретико-методологічних основ і передумов медсестринської освіти для урахування історичного регіонального досвіду навчання медсестер.

Мета статті полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між умовами, що склалися в світі, на теренах Російській імперії, в Херсонській губернії, зокрема, та розвитком медсестринської освіти в

Херсонській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Впродовж Середніх віків доглядом за хворими займалися релігійні общини та присвячували себе цим обов'язкам монахині, які замало або зовсім не були навчені догляду за хворими [2, с. 176]. Сестринська справа до початку XIX ст. не вважалася заняттям професійним і здійснювалась в межах благодійної діяльності особами без відповідної підготовки [14, с. 51], дрібні лікувальні установи взагалі працювали без середнього медичного персоналу, а у великих – міг працювати лише один середній медичний працівник. Так, у клініках єдиного на той час в Західній Україні медичного факультету Львівського університету медичними сестрами працювали монашки, які погано володіли навичками догляду за хворими [15, с. 224], аналогічна ситуація складалася і в Центральній та Східній Україні, де в XIX ст. були відкриті університети з медичними факультетами, однак, не існувало жодного закладу по підготовці медичних сестер [14, с. 51].

Подія, що сталася в XIX ст., принесла величезну користь медицині, адже було визнано, що гарний медичний догляд має першочергове значення як для пацієнта, так і для лікаря і може стати визначним фактором для результату лікування – з гарним доглядом пацієнт одужує, без нього більше за все він помре. З другої половини XIX ст. до медичного догляду стали відноситись як до мистецтва, якому треба навчатися, і після того як догляд за хворим було признано професією, серед сиділок з'явилися освічені жінки [2, с. 176].

Перше керівництво російською мовою для спеціальної підготовки персоналу з догляду за хворими вийшло в світ у 1822 році під назвою «Руководство и правила, как ходитъ за больными, в пользу сим делом занимающегося, а наипаче для сердобольных вдов, знанию сему особенно себя посвятивших, сочиненные Христофором Оппелем». У цій книзі містилися відомості про принципи відбору персоналу для догляду, вимоги до їхніх фізичних і моральних якостей (тверезість, відданість, любов до людей, увага до хворих, терплячість, сумлінність, мовчазність, охайність, відсутність відрази), особливості догляду за тяжкохворими, видужуючими, травмованими, вмираючими, породіллями, немовлятами та іншими [15, с. 217].

Реформи в медсестринстві почались в Германії і першою людиною, яка відкрила школу для навчання медичних сестер був протестантський пастор Теодор Фліднер (1800–1864) та його жінка Фредеріка, перетворивши у 1833 р. будиночок у власному саду на будинок для звільнених з ув'язнення жінок, а три роки потому відкривши першу школу для дияконес [2, с. 176], яка в майбутньому була трансформована у школу для підготовки сестер милосердя та послужила моделлю для подібних навчальних закладів, створених пізніше як в межах, так за межами Германії [2, с. 177].

Навчальні заклади для підготовки сестер милосердя були започатковані в Російській імперії в 1844 р. в Петербурзі відкриттям «сердобольного заведенія» – першої в Росії общини сестер милосердя, яка

в 1873 р. одержала назву Свято-Троїцької. Створення цієї общини передбачало широкі завдання: турботу про хворих, покинутих дітей, «падших женщин» та інші. При общині був створений шпиталь, притулок та школа для дітей-сиріт. [15, с. 217] Однією з найбільш яскравих сторінок в історії зародження і розвитку суспільної гуманної діяльності вважається заснування М. І. Пироговим у 1854 р. в Петербурзі Хрестовоздвиженської общини сестер опікування про хворих і поранених та її участь в наданні допомоги воїнам під час Кримської війни та оборони Севастополя [15, с. 218]. У жовтні 1855 р. в Севастополі М. І. Пирогов склав «Правила для сестер Хрестовоздвиженской общины» і вперше поділив сестер милосердя на три основні категорії: сестер-господинь, сестер-аптекарок та перев'язувальних сестер. Для кожної з категорій він розробив спеціальні інструкції та правила взаємодії між ними та лікарями [14, с. 53]. Успішна участь в Кримській війні (1853-1856 рр.) сестер милосердя дали значний поштовх для розвитку в Росії сестринської справи [15, с. 218]. Після Кримської війни почали створюватися нові сестринські общини, сестер милосердя стали більше залучати для догляду в лікарнях та шпиталях і в мирний час [3, с. 8].

Через кілька років після Кримської війни рух за організацію громадської допомоги пораненим на полях битв значно поширився в Європі. Одним з ініціаторів цього руху був швейцарець Анрі Дюнан, свідок італійського походу Наполеона III в 1859 р. і кровопролитної битви біля міста Сольферіно в Італії. Ця битва коштувала французькій і австрійській армії 80 тисяч осіб убитими, пораненими і хворими [1, с. 5]. Анрі Дюнан був уражений стражданнями поранених, які залишалися без будь-якої допомоги на полі бою, навіть привезені до примітивних лазаретів фактично залишалися без допомоги через нестачу медичного і обслуговуючого персоналу. Про страждання поранених і хворих під час цієї битви Анрі Дюнан розповів у своїй книзі «Спогади про Сольферіно», яка справила велике враження на громадську думку в Європі. Автор пропагував необхідність створення за мирного часу товариства допомоги з кваліфікованих, самовідданих добровольців, які б під час війни подавали допомогу пораненим і доглядали за ними [1, с. 5].

На базі швейцарської філантропічної організації «Суспільна користь» з ініціативи Анрі Дюнана в 1863 р. був створений «Міжнародний Комітет допомоги пораненим». У 1864 р. на конференції 16 країн в Женеві було прийнято рішення про організацію національних товариств про піклування про поранених і хворих воїнів [1, с. 6]. «Міжнародний Комітет допомоги пораненим» у 1876 р. був перейменований у «Міжнародний Комітет Червоного Хреста» [1, с. 6].

У Росії почин утворення постійного Товариства, організованого з метою полегшення долі поранених на війні, належала Лейб-Медику Двору Його Імператорської Величності Таємного Радника Філіпу Яковичу Кареллю, який залучив до участі в цій справі баронесу Марію Петрівну

Фредерікс і Марфу Степанівну Сабініну [7, с. 58]. Думка ця була прийнята з повним співчуттям імператрицею Марією Олександрівною і в грудні 1866 р відбулося перше засідання зазначених трьох осіб за участю ще кількох, запрошених особливо [11, с. 3]. Росія приєдналася до Женевської конвенції в 1867 р. [1, с. 7] і 28 квітня 1867 р остаточно редактований статут Товариства було внесено до Державної Ради і, прийнятий без всяких змін, удостоєний 3 травня 1867 р Найвищого затвердження Государя Імператора [7, с. 58].

Для досягнення своєї основної мети, Товариство, читаємо в § 2 Статуту, «через свої управління приймаєт все дозволенне законом меры к увеличению денежных и материальных средств своих, приймаєт меры для приготовления санитарной прислуги, образования сестер и братьев милосердия, заготовлять всякие лекарства и перевязочные принадлежности, равно дозволяет все то, что может служить к пользованию и вообще к облегчению положения страждущих воинов» [8, с. 72].

Російське Товариство Червоного Хреста створило в країні широку мережу сестринських общин для підготовки сестер милосердя [12, с. 48]. Початок підготовки сестер милосердя в Російській імперії було покладено в 1867 р. Московським Дамським комітетом, що знаходилося під головуванням ігумені Таїсії. Комітет прийняв на своє утримання в чотирьох монастирях міста Москви: Воронежському, Олексіївському, Страсному і Зачатієвском 24 сестри, яким для привчання до своїх обов'язків дозволено було, з дозволу начальства московських міських лікарень, постійне чергування в лікарні для чорноробів та тюремній лікарні. Майже одночасно ще три жіночих комітети: Одеський, Полтавський, В'яземський і Подільське місцеве управління підшукали 49 жінок, бажаючих навчатися в міських лікувальних установах, із зобов'язанням вступити у разі війни в число сестер Товариства [7, с. 61].

Перші общини були організовані по типу релігійних установ, багато в чому вони нагадували колишні монастирі. Від тих, хто вступав на курси вимагали надання свідоцтва про політичну та моральну благонадійність [12, с. 48].

На початку свого існування, Товариство піклування про хворих і поранених воїнів, суворо трималося того принципу, що Червоний Хрест покликаний працювати тільки під час війни, тому завданням мирного часу було накопичення грошових коштів на випадок війни, розширення мережі установ Червоного Хреста для збору пожертвувань і поширення ідей Червоного Хреста на засадах Женевської конвенції у всіх верствах населення. Однак, незабаром, досвід Франко-Прусської війни (1870–1871) вказав на необхідність заготовлення в мирний час предметів подачі допомоги хворим і пораненим, починаючи з білизни, перев'язувальних засобів і хірургічних інструментів і закінчуючи цілими рухливими лазаретами та з'ясувалося величезне значення завчасної підготовки в мирний час жіночого і чоловічого санітарного персоналу [7, с. 58].

Академік М. І. Пирогов у своєму звіті про відвідування військово-

санітарних установ в Німеччині, Лотарингії та Ельзасі вже у 1870 р. наголошував на необхідності вкладання грошей Товариства у підготовку медичного персоналу, стверджуючи, що «самое производительное употребление капиталов Общества попечения о раненных и больных воинах состоит не в простой отдаче их в рост, не в закупке материалов, а в благоразумном расходовании их на организацию подвижных и временных лазаретов и практическом образовании санитарного персонала для насущной потребности всего народа. Это практическое употребление капитала послужит и самым надежным средством к упрочению существования частной помощи, ее дальнейшему развитию, ее самообразования, к возбуждению сочувствия в целом обществе к ее деятельности, а вместе с тем и к увеличению капитала» [13, с. 484].

З цього часу головною турботою Товариства Червоного Хреста в мирний час стало утворення кадру сестер милосердя, які отримали підготовку не на короткочасних курсах, а протягом кількох років в упорядкованих лікувальних закладах і практичним здійсненням цього принципу стало відкриття общин сестер милосердя, які під час епідемій та інших громадських лих з'являються на допомогу населенню, а під час війни представляють цілком підготовлений персонал для лікувальних та інших установ військового відомства і Червоного Хреста [7, с. 60].

Після Франко-Пруської війни Російське Головне Управління Червоного Хреста вжило всіх заходів до збільшення жіночого санітарного персоналу, а Військове Відомство відкрило свої лікувальні заклади для обслуговування їх сестрами милосердя. Правила, що визначали обов'язки і діяльність сестер милосердя в госпіталах, були затверджені Військовим Міністром 9 листопада 1871 р. та оголошені наказом по Військовому Відомству 14 листопада 1871 р. за № 34, потім 31 січня 1875 р. Міністром Внутрішніх Справ були затверджені загальні правила для сестер, згідно яким на Товариство Червоного Хреста було покладено сприяння військовій адміністрації в догляді за хворими і пораненими під час війни, приготуванням для цієї мети сестер милосердя, які в мирний час обслуговують не тільки військові і військово-морські госпіталі, а й цивільні лікувальні заклади [7, с. 62].

Діяльність Товариства Червоного Хреста під час миру зводилася до трьох головних видів: а) допомоги при суспільних лихах, б) здійснення допомоги скаліченим воїнам та в) підготовка умілого жіночого персоналу для потреб військового часу, нероздільно зв'язаною з допомогою в народних лихах та виражалася у відкритті цілого ряду лікарень та приймальних відділень [8, с. 75].

Досвід російсько-турецької кампанії (1877–1878) став вказівкою на необхідність мати в запасі сестер досвідчених, дисциплінованих, вихованих в общині. Користь сестер милосердя простежувалася і при недостатчі фельдшерів, велика наукова підготовка сестер дозволяла їм замінити фельдшерів. Військове міністерство, переконавшись в користі для

поранених та хворих армій гарного жіночого догляду, явилось на допомогу Червоному Хресту, відкривши свої шпиталі для підготовки сестер Червоного Хреста і постійної в них практики. Положенням військової ради, Височайше затвердженим 13 січня 1879 р., наказувалося приймати сестер милосердя в військово-шпитальні установи лише за згодою з органами Червоного Хреста [8, с. 112].

Але все ж таки розвиток общинної організації йшов повільно. За десятиліття 1871-1881 рр. в Російській імперії було відкрито тільки 11 общин. Великий поштовх цій справі був наданий, по-перше, Височайше затвердженим положенням про військово-лікарські заклади військового часу, в силу статті 47 якого на Товариство Червоного Хреста було покладено обов'язок мати наготові для потреб військового часу кадр підготовлених сестер милосердя в 3 000 осіб, а по-друге, важкими роками, які супроводжувалися голодом, холерою та іншими епідеміями [7, с. 62].

В окреслений історичний період медична допомога для переважної більшості населення Херсонської губернії була недоступною. Через недоїдання, тяжкий клімат, незадовільні житлові умови, відсутність будь-якого благоустрою населених пунктів, широко розповсюджувалися епідемічні хвороби. У 1811-1812 рр. в м. Херсоні лютувала холера, що з невеликими інтервалами тривала до 1856 р.; під час Кримської війни в місті спалахнула епідемія тифу [5, с. 21]. За 1770-1813 рр. в м. Єлисаветграді 4 рази лютувала чума, п'ять разів його спустошувала холера [6, с. 84]. Протягом 30-50-х рр. XIX ст. у м. Олександрія Херсонської губернії чотири рази спалахувала епідемія холери, тільки в 1855 р. від неї померло 142 особи [6, с. 601].

Станом на 1883 р. хворі заразними хворобами становили 13 % усієї кількості хворих губернії. Така значна кількість хворих пояснюється великим розповсюдженням в деяких місцинах венеричних хвороб та бленорейного запалення очей. В Єлисаветградському повіті майже цілі села були уражені сифілісом, задля боротьби з яким місцеве земство визнало необхідним утримувати особливий медичний персонал з особливого санітарного лікаря, фельдшерів та кількох фельдшерів [10, с. 41].

Сестри милосердя, навчені в общинах Херсонської губернії за відсутності військових дій ставали в нагоді цивільному населенню, особливо тієї незаможної частини, яка не могла сплатити гонорар лікарю, фельдшеру. Їм приходили на допомогу милосердні, дбайливі, терплячі жінки, виховані в християнській любові до людини.

Таким чином, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в Херсонській губернії були створені передумови для розвитку закладів освіти сестер милосердя. Всього до початку XX ст. у віданні Червоного Хреста була 81 община з 1603 сестрами милосердя [4, с. 73], а станом на 1912 р. Херсонським управлінням Червоного Хреста була створена найбільша кількість общин (22 %) від загальної кількості общин на теренах України, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1

**Дані про кількість соціальних закладів, які утримували місцеві
управи Червоного Хреста в Україні (1912 р.) [9, с. 118]**

№ п/п	Назва місцевих управ Червоного Хреста	Кількість					
		Общин сестер милосердя	Амбулаторій	Лікарень	Притулків	Аптек	Санаторіїв
1	Волинська	3	4	2	-	-	1
2	Катеринославська	1	1	1	-	1	-
3	Київська	1	12	3	1	1	-
4	Подільська	1	1	-	-	-	-
5	Полтавська	3	3	-	1	-	-
6	Таврійська	3	3	2	-	-	1
7	Харківська	1	1	1	-	-	-
8	Херсонська	4	3	5	-	1	1
9	Чернігівська	1	1	1	1	1	-
	Всього:	18	29	15	3	4	3

Медична допомога, надана Червоним Хрестом в ці роки, діяльність санітарних загонів сестер милосердя, які отримали підготовку в лікувальних закладах Червоного Хреста, з явною для всіх очевидністю показали величезне значення такого роду установ [7, 62].

Таким чином, нами проаналізовані та систематизовані передумови розвитку медсестринської освіти в Херсонській губернії означеного періоду та виділені з них найважливіші:

– наявність європейського досвіду підготовки сестер милосердя, що стало підґрунтям для розвитку освіти сестер милосердя на теренах Херсонської губернії;

– утворення Російського Товариства Червоного Хреста, яке стало засновником, контролером та рушійною силою для створення сестринських общин;

– досвід війн (Кримської, Франко-пруської, Російсько-турецької), що виявив потребу у спеціальному медичному персоналі по догляду за скаліченими воїнами, та вигідне географічне положення Херсонської губернії для створення військових шпиталів та навчальних закладів для сестер милосердя;

– голод, холера та інші епідемії в областях Херсонської губернії та водночас низький стан подання медичної допомоги населенню, що виявило нагальну потребу у цивільному середньому медичному персоналі.

Однак, історія розвитку медсестринської освіти в Херсонській наприкінці XIX – на початку XX ст. губернії залишається недостатньо вивченою і потребує подальшого поглибленого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 100-років діяльності Товариства Червоного Хреста / [За ред. В. Ф. Зубко]. – Київ : Здоров'я, 1967. – 29 с.
2. Walker K. The Story of Medicine / K. Walker. – New York : Oxford University Press, 1995. – 343 p.
3. Вороненко Ю. В. Історія розвитку сестринської справи в Україні (огляд літератури) / Ю. В. Вороненко, Т. І. Чернищенко, М. Б. Шегедин // Медсестринство. – № 3. – 2012. – с. 4–11
4. Гончарова Н. О. Дворяни Херсонської Губернії в діяльності Російського Товариства Червоного Хреста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. О. Гончарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 71–76
5. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 томах. Т.: Херсонська область. – Київ : Голов. ред. Укр. рад енцикл. АН УРСР, 1972. – 687 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 томах. Т.: Кировоградська область. – Київ : Голов. ред. Укр. рад енцикл. АН УРСР, 1972. – 813 с.
7. Иллюстрированный календарь Красного Креста на 1914 год. – СПб, 1914. – 500 с.
8. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста / [Сост. под ред. М. М. Федорова В. Ф. Боцяновским.] – СПб : Государственная типография, 1896. – 148 с.
9. Кармалюк С. П. Діяльність організації Червоного Хреста в Україні (1867–1920 рр.): десерт. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кармалюк Сергій Павлович. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.
10. Обзор Херсонской губернии за 1883 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Херсонского губернатора. – Херсон: Типография Губернского правления, 1884. – 48 с.
11. Российское общество Красного Креста, состоящее под Высочайшим покровительством ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны. – СПб: Типография Н. А. Лебедева, 1882. – 20 с.
12. Светляков А. Г. К истории подготовки медицинских сестер в нашей стране / А. Г. Светляков // Медицинская сестра. – 1966. – № 5. – с. 48–50.
13. Хроника. Новейшие книги // Вестник Европы. – 1871. – Май. – Петербург, – 1871. – с. 465–486.
14. Шегедин М. Б. Медико-соціальні основи реформування медсестринських кадрових ресурсів системи охорони здоров'я : дис. ... докт мед наук: 14.02.03. / Шегедин Марія Броніславівна – Київ, 2001. – 360 с.
15. Шегедин М. Б. Історія медицини та медсестринства. / М. Б. Шегедин, Н. О. Мудрик – Тернопіль : Укрмедкнига, 2003. – 328 с.